

**“XOCALI SOYQIRIMININ” BEYNƏLXALQ SƏVİYYƏDƏ
TANINMASI STRATEGİYASININ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ**

Xocalı soyqırımının xronikası

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının iştirakı ilə Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Xocalı şəhərini işğal edilərkən, yerli Azərbaycan türklərinə qarşı *soyqırım* baş verdi. Bu əməllər mütəşəkkil formada həyata keçirildi, deportasiya olunan əhalinin əksəriyyəti girov kimi Xankəndinə aparıldı. Bu barədə qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” (DQR) hakimiyyətinin müvafiq əmri olduğu da məlumdur. Girovların saxlanma şəraiti kəskin dərəcədə qeyri-qənaətbəxş olmuş, onlara qarşı zorakılıq tətbiq edilmişdi. Xocalı sakinlərinin boşaldılmış evləri ətraf məntəqələrdə məskunlaşan Qarabağ erməniləri tərəfindən zəbt edildi, Xocalı sakinlərinə məxsus zəbt olunmuş evlərə “DQR” hakimiyyəti tərəfindən qanunsuz orderlər də verildi. Həmçinin şəhərdən çıxan və ya deportasiya olunan başqa şəxslərə məxsus müxtəlif əmlakın mənimsənilməsi də leqallaşdırıldı.

Xocalı soyqırımını nəticəsində 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i qoca və qarı olmaqla, 613 Xocalı sakini qətlə yetirildi, 8 ailə tamamilə məhv edildi, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirdi. Düşmən gülləsindən 76-sı uşaq olmaqla, 487 nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir götürüldü. Əsir götürülənlərdən 150 nəfərinin, o cümlədən 68 qadın və 26 uşağın taleyi bu günədək məlum deyil.

Azərbaycanda Xocalı soyqırımının işıqlandırması əsasən Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Çingiz Mustafayevin adı ilə əlaqələndirilir. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Allahverdi Bağırov erməni polkovnik Vitali Balasanyan vasitəsilə üç gün ərzində 1003 Xocalı əsirini ermənilərin əlindən xilas etmişdi.

“Memorial” İnsan Hüquqları Mərkəzinin Hesabatında hücumun iştirakçılarının – “Artsaxın Milli Azadlıq Ordusu (AMAO)”, “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın Ali Sovetinin plenumunun qərarı ilə təyin olunan baş komandan və qərargah rəisinə tabe olan ərazi komandanlıqlarının tabeliyində olan dəstələrdən (bölüklərdən) ibarət olması qeyd olunur. Lakin “Memorial” müşahidəçiləri Xocalıya hücum etməyə şəxsən kimin əmr verdiyi və ya əməliyyata görə kimin məsuliyyət daşdığı barədə məlumat əldə bilməmişdir. Xocalı qaçqınlarının söylədiklərinə görə şəhərə hücumda Rusiyat Ordusunun 366-cı motoatıcı alayının hərbiçiləri də iştirak edirdi, hətta onlardan bəziləri şəhərə də girmişdilər. Erməni tərəfindən alınmış məlumata görə 366-cı alayının döyüş maşınları və onların heyəti şəhərə hücum əməliyyatında iştirak etmiş, onlar şəhərə atəş açmışdılar.

Şəhərdən çıxan əhalinin taleyi

Hücum başlayan kimi sakinlər təşviş içində şəhəri tərk etməyə cəhd göstərdilər. Əhali ən vacib əşyalarını belə götürməyə imkan tapa bilmədilər - əksəriyyəti yüngül geyimdə qaçmağa macal tapdılar (nəticədə, onların bir qismi müxtəlif dərəcəli dönvurmanın qurbanına çevrildilər). Bakıda və Ağdamda dindirilən qaçqınların əksəriyyətinin hətta sənədləri yox idi. Əhalinin əksəriyyəti şəhəri çayın yatağı boyunca hərəkət edərək Ağdama yetişə bilmişdi. Bəzi qaçqın qruplarının tərkibində şəhər qarnizonundan silahlı şəxslər də var idi. Ağdam rayonunun yaxınlığında “azad dəhliz”lə hərəkət edərkən bu insanlara atəş açıldı və nəticədə, bu könüllü dəstə üzvlərinin əksəriyyəti öldürüldü. Sağ qalan sakinlər müxtəlif istiqamətlərdə dağılarkən erməni postlarına rastlaşdılar və orada da atəşə məruz qaldılar. Yalnız qaçqınların bir hissəsi Ağdama çata bildi, bəziləri, əsasən qadın və uşaqlar (dəqiq sayı indi də məlum deyil) dağlarda hərəkət edərkən donaraq öldülər. Ağdama çata bilənlərin ifadələrinə görə bəziləri Pircamal və Naxçıvanik kəndlərində əsir götürüldülər. Sonradan dəyişdirilən Xocalı sakinlərinin ifadələrinə görə əsir götürülənlərin bəziləri qətlə yetirilmişdi

Azərbaycan hərbi bölmələri cəsədləri helikopterlə Ağdama aparmaq üçün əməliyyat keçirərkən Xocalı qaçqınlarının öldürüldüyü yer, həmçinin öldürülənlərin meyitləri video çəkilişə alınmışdır. Lentə alınan kadrlardan görünür ki, öldürülənlərin cəsədləri geniş məkana səpələnmişdir. Qətlə yerində filmə alınan cəsədlərin böyük əksəriyyətini qadın və yaşlıların cəsədləri təşkil edirdi, öldürülənlərin arasında uşaqlar da var idi. Videoda ümumilikdə onlarla cəsəd göstərilirdi. Relyefin çətinliyi və əksər insanların fiziki qabiliyyətlərinin fərqliliyi nəzərə alınaraq ehtimal etmək olar ki, qaçqınlar təxminən yeddi və ya səkkiz saata Xocalıdan qətlə yerinə (“azad dəhliz”ə paralel yola) çata bilmişdilər və sübh tezdən atəşə məruz qalmışdılar.

Dörd gün ərzində Ağdama təxminən 200 cəsəd gətirildi. Onlarla cəsədin üzərində dəyişiklik əlamətləri var idi. Ağdamda tibbi qatarda işləyən həkimlər azı dörd baş dərisi soyulmuş və bir başı kəsilmiş cəsəd qeydə almışdı. Ağdamda 181 meyitin (130 kişi, 51 qadın, o cümlədən 13 uşaq) məhkəmə-tibbi ekspertizası aparılmışdı; ekspertlərin gəldiyi nəticələrə görə 151 nəfər güllə yarasından, 20 nəfər mərmi yaralarından, 10 nəfər isə küt alətlə zərbədən ölmüşdü.

Azərbaycanın reaksiyası

Baş verən bu qətlə hadisəsinə o dövrdəki Azərbaycan hakimiyyəti heç bir reaksiya verməmişdi və hətta hadisənin baş verməsi, əldə olunan video-foto materiallar barədə ölkə əhəlisinə, Beynəlxalq Təşkilatlara və dünya ölkələrinə heç bir məlumat verilməmiş, müvafiq Bəyənət da qəbul edilməmişdi. Məhz bu qətiyyətsizliyə görə Mütəllibov hakimiyyəti mart ayının 6-da istefa verməyə məcbur edilmişdi.

Yalnız 1993-cü ildə Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə fevralın 26-sı tarixi Xocalı soyqırımı günü kimi qəbul olundu. Heydər Əliyevin 25 fevral 1997-ci il verdiyi qərarla hər il fevral ayının 26-sı saat 17.00-da Azərbaycan Respublikasının ərazisində Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan olunur.

Beynəlxalq hüquqa görə məsuliyyət

2003-cü il 15 fevralda Xocalı qaçqınlarının Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, Avropa Şurasına, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına müraciəti oldu. Müraciətin əsas məqsədi dünyanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Şurası və Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına 1992-ci ilin fevralında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində ermənilər tərəfindən törədilmiş Xocalı soyqırımı haqqında həqiqətləri dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq və bu qanlı cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə nail olmaqdan ibarət idi.

Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi 22 aprel 2010-cu il tarixli qərarında Xocalının azərbaycanlılardan ibarət mülki əhalisinin qırılmasını “müharibə cinayətləri və ya insanlığa qarşı cinayətlər kimi qiymətləndirilə bilən xüsusilə ağır əməllər” kimi müəyyən etmişdir.

Hazırda Xocalı soyqırımının tanınması Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycandan başqa, Xocalını tam səviyyədə qətlə kim Pakistan və Sudan tanıyır. Faciəni parlament səviyyəsində qətlə kim Meksika, Kolumbiya, Çexiya, Bosniya və Herseqovina, Cibuti, Peru, Honduras, Panama, İordaniya, Rumıniya və Şotlandiya tanıyır. İndiyədək ABŞ-nin 22 ştatı Xocalını qətlə kim tanıyan sənəd qəbul edib. Bu hadisə Azərbaycanda “Xocalı soyqırımı” və “Xocalı faciəsi” kimi, digər ölkələrdə isə “Xocalı qətləmi” kimi anılır.

I. SOYQIRIM VƏ QƏTLİAM

1.1. Soyqırım (Genosid) - Beynəlxalq hüquqi anlayışdır. İlk dəfə hüquqi termin kimi Rafael Lemkin tərəfindən formalaşdırılmış və 1948-ci ildə BMT tərəfindən qəbul edilən (Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya) ilə rəsmiləşdirilmişdir.

Hüquqi tərif: Soyqırım - **milli, etnik, irqi və ya dini qrupu tam və ya qismən məhv etmək niyyəti ilə** törədilən əməllərdir.

Buraya daxildir:

- Qrup üzvlərinin öldürülməsi
- Ciddi fiziki və ya psixi zərər yetirilməsi
- Qrupun fiziki məhvinə yönəlmiş həyat şəraitinin yaradılması
- Doğumların qarşısının alınması

- Uşaqların zorla başqa qrupa verilməsi

Əsas fərqləndirici cəhət: Xüsusi məhv etmə niyyəti olmalıdır.

Nümunə: Holokost; Ruanda

1.2. Qətliam - çox sayda insanın qısa müddətdə öldürülməsi deməkdir.

Bu termin:

- Hüquqi baxımdan ayrıca beynəlxalq cinayət kateqoriyası deyil
- Məhv etmə niyyəti tələb etmir
- Müharibə, vətəndaş qarşıdurması və ya repressiya zamanı baş verə bilər

Xüsusiyyətləri:

- Kütləvi xarakter daşıyır
- Müəyyən qrup və ya əraziyə qarşı törədilə bilər
- Lakin həmin qrupun **tam məhv edilməsi məqsədi sübut edilməyə bilər**

Nümunə: Xocalı qətliamı; My Lai (Vyetnam) qətliamı

Əsas Fərqlər

Meyar	Soyqırım	Qətliam
Hüquqi status	Beynəlxalq hüquqda ayrıca cinayət	Ümumi termin
Məqsəd	Qrupu tam/qismən məhv etmək	Kütləvi öldürmə
Niyyət	Xüsusi məhv etmə niyyəti vacibdir	Belə niyyət şərt deyil
Miqyas	Planlı və sistemli	Birdəfəlik və ya lokal ola bilər

Nəticə: Hər soyqırım qətliamdır, **amma hər qətliam soyqırım deyil.**

II. SOYQIRIM VƏ “İNSANLIĞA QARŞI CİNAYƏTLƏR”DƏN FƏRQİ

2.1. Soyqırım anlayışı ayrıca cinayət kimi 1948-ci il **Genosid Konvensiyası** ilə təsbit edilmişdir.

Beynəlxalq hüquqda bundan başqa bir kateqoriya da var - **insanlığa qarşı cinayətlər**. Bu anlayış hazırda əsasən **Roma Statutu** (Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsi) ilə tənzimlənir və onun icrasını **Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM)** həyata keçirir.

İnsanlığa qarşı cinayət nədir?

- Mülki əhaliyə qarşı;
- Genişmiqyaslı və ya sistemli şəkildə;
- Dövlət siyasəti və ya təşkilatlanmış plan çərçivəsində törədilən əməllərdir.

Buraya daxildir:

- Qətl
- Deportasiya
- İşgəncə
- Zorlama

- Təqib
- Qulluq və köləlik

Fərq: İnsanlığa qarşı cinayətdə müəyyən etnik və ya dini qrupu məhv etmək niyyəti sübut olunmaya bilər. Əsas şərt — genişmiqyaslı və sistemli hücumdur.

2.2. Soyqırım və İnsanlığa qarşı cinayət

Meyar	Soyqırım	İnsanlığa qarşı cinayət
Hüquqi mənbə	Genocide Convention	Rome Statute
Məqsəd	Qrupu məhv etmək	Mülki əhaliyə sistemli hücum
Xüsusi niyyət	Vacibdir	Vacib deyil
Hədəf	Milli, etnik, irqi, dini qrup	Hər hansı mülki əhali

2.3. Soyqırımın sübut olunmasının çətinliyi

Tarixdə bir çox hadisələrdə:

- Kütləvi öldürmələr baş verib
- Lakin “məhv etmə niyyəti”nin hüquqi sübutu çətin olub

Məsələn, **Bosniyadakı genosid** hadisəsində beynəlxalq məhkəmələr Srebrenitsada baş verənləri soyqırım kimi tanımışdır, çünki məhv etmə niyyəti sübut edilmişdir.

Amma bəzi hallarda hadisə qətlə və ya insanlığa qarşı cinayət kimi qiymətləndirilir, lakin soyqırım kimi tanınmır - əsas səbəb niyyət sübutunun olmamasıdır.

2.4. Qətləmin hüquqi statusu

“Qətlə” termini:

- Beynəlxalq hüquqda ayrıca maddə deyil
- Adətən müharibə cinayətləri və ya insanlığa qarşı cinayətlər çərçivəsində qiymətləndirilir

- Emosional və ictimai-siyasi termin kimi də istifadə olunur

Məsələn, müharibə zamanı mülki şəxslərin öldürülməsi **müharibə cinayəti** hesab edilə bilər (Roma Statutu-nda ayrıca bölməsi).

2.5. Hüquqi iyerarxiya

Sadələşdirilmiş şəkildə:

- Müharibə cinayətləri
- İnsanlığa qarşı cinayətlər
- Soyqırım

Bu üçü beynəlxalq hüquqda “ən ağır beynəlxalq cinayətlər” sayılır.

2.6. Akademik nəticə

Terminlər arasında əsas fərq **niyyət, sistemlilik və hüquqi tərif** məsələsidir.

- **Qətlə** - faktiki hadisədir (kütləvi öldürmə)
- **İnsanlığa qarşı cinayət** - sistemli hücumdur

- **Soyqırım** - xüsusi qrupun məhv edilməsinə yönəlmiş niyyətli siyasətdir

III. XOCALI QƏTLİAMININ DÜNYA ÖLKƏLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR TƏRƏFİNDƏN SOYQIRIM KİMİ TANINMAMASININ SƏBƏBLƏRİ

Azərbaycan hökuməti və diplomatik nümayəndələr bu sahədə hansı fəaliyyətlər göstərib? Bu suallar həm **hüquqi**, həm də **siyasi** müstəviyə aiddir.

3.1. Xocalı hadisələrinin hüquqi statusu məsələsi

Xocalı qətliamı 1992-ci ilin fevralında baş vermiş və çoxsaylı mülki şəxslərin ölümü ilə nəticələnmiş hadisədir.

Azərbaycan rəsmi mövqeyinə görə bu hadisə **soyqırımdır**. Lakin beynəlxalq hüquqda bir hadisənin soyqırım kimi tanınması üçün 1948-ci il **Genosid Konvensiyası**-nda göstərilən **xüsusi məhv etmə niyyətinin** sübut edilməsi tələb olunur.

3.2. Niyə geniş beynəlxalq səviyyədə “soyqırım” kimi tanınmayıb?

Bunun bir neçə əsas səbəbi var:

3.2.1. Hüquqi sübut məsələsi

Soyqırımın tanınması üçün:

- Müəyyən milli/etnik qrupu tam və ya qismən məhv etmə niyyəti sübut edilməlidir

- Bu niyyət planlı və sistemli olmalıdır

- Beynəlxalq məhkəmə qərarı və ya geniş hüquqi ekspertiza tələb olunur

Xocalı hadisəsi üzrə:

- Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin hökmü yoxdur

- BMT və ya digər beynəlxalq tribunal tərəfindən soyqırım qərarı verilməyib

- Hadisə əsasən “massacre” (qətliam) kimi xarakterizə olunur

Bu, hüquqi tanınmanın olmaması deməkdir, siyasi və ya mənəvi qiymətləndirmə ilə eyni deyil.

3.2.2. Beynəlxalq siyasi reallıqlar

Beynəlxalq münasibətlərdə:

- “Soyqırım” termini çox ağır hüquqi nəticələr doğurur

- Dövlət məsuliyyəti, reparasiya və beynəlxalq sanksiyalar məsələsi gündəmə gəlir

- Böyük güclər regional münaqişələrdə termin seçiminə həssas yanaşırlar
Məsələn, BMT indiyədək Xocalı ilə bağlı soyqırım qərarı qəbul etməyib.

3.2.3. Hüquqi prosedur mexanizminin olmaması

Soyqırımın tanınması üçün adətən:

- Beynəlxalq tribunal yaradılır (məsələn, Ruanda və ya Yuqoslaviya tribunalı kimi)

- Dövlətlərarası iddia Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə təqdim olunur
- ICC yurisdiksiyası tətbiq edilir

Xocalı üzrə belə beynəlxalq məhkəmə mexanizmi işə salınmayıb.

4. Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətləri

Obyektiv yanaşma ilə baxsaq, Azərbaycan:

- “Xocalıya ədalət” kampaniyası aparıb;
- Bir sıra ölkələrin parlamentləri hadisəni qətləmi kimi tanıyıb;
- Diplomatik səviyyədə məsələni gündəmdə saxlayıb.

Lakin hüquqi müstəvidə müəyyən boşluqlar müzakirə mövzudur.

5. Mütəxəssislərin qeyd etdiyi problemlər

Beynəlxalq hüquq ekspertlərinin tez-tez vurğuladığı məsələlər:

5.1. Hüquqi çərçivənin gec qurulması

1990-cı illərdə:

- Sənədləşdirmə mexanizmi zəif idi;
- Sübut bazası sistemli formada beynəlxalq məhkəmə standartlarına uyğun hazırlanmadı.

5.2 Beynəlxalq məhkəmə iddiasının olmaması

• Ermənistan dövlətinə qarşı soyqırım iddiası ilə **Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi**-nə (ICJ-ə) müraciət edilməyib

- ICC mexanizmi aktivləşdirilməyib

5.3. Diplomatik strategiyanın daha çox emosional diskursa söykənməsi

- Hüquqi terminologiyadan çox siyasi ritorika istifadə olunub;
- Akademik-hüquqi əsaslandırma uzun müddət sistemli qurulmayıb.

6. Vacib hüquqi məqam

Bir hadisənin soyqırım kimi tanınmaması o demək deyil ki:

- Orada ağır beynəlxalq cinayət törədilməyib
- Mülki əhaliyə qarşı cinayət baş verməyib

Hüquqi kateqoriya məsələsi texniki və sübut standartları ilə bağlıdır.

7. Nəticə (hüquqi baxış)

Xocalının geniş beynəlxalq səviyyədə soyqırım kimi tanınmamasının əsas səbəbləri:

1. Beynəlxalq məhkəmə qərarının olmaması;
2. Xüsusi məhv etmə niyyətinin hüquqi sübutunun təqdim edilməməsi;
3. Beynəlxalq siyasi balanslar;
4. Erkən mərhələdə sistemli hüquqi strategiyanın qurulmaması.

IV. Ermənistanın beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti perspektivi

Bir hadisənin “soyqırım” kimi tanınması iki ayrı müstəvidə baş verir:

1. Cinayət məsuliyyəti (fərdlər üçün)

2. Dövlət məsuliyyəti (dövlət üçün)

Bu iki mexanizm fərqli qurumlar vasitəsilə həyata keçirilir.

4.1. Fərdi cinayət məsuliyyəti

Bu istiqamətdə əsas mexanizm:

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi (BƏM-İCJ)və onun hüquqi bazası olan: Roma Statutu

Problemlər:

- 1992-ci ildə ICJ mövcud deyildi (2002-dən fəaliyyətə başlayıb).
- Retrospektiv (geriyə qüvvə) tətbiq edilmir.
- Həm Azərbaycan, həm də Ermənistan uzun müddət Roma Statutuna qoşulmamışdı.

Bu səbəbdən: Xocalı üzrə fərdi beynəlxalq cinayət təqibi mexanizmi faktiki olaraq işə düşməyib.

4.2. Dövlət məsuliyyəti (BƏM-İCJ yolu)

Soyqırım Konvensiyası üzrə dövlət məsuliyyəti məsələsinə baxan qurum: *İCJ*

Hüquqi baza: *Genosid Konvensiyası*

Məsələn:

- Bosniya Serbiyaya qarşı iddia qaldırmışdı.
- ICJ 2007-ci ildə qərar vermişdi.

Azərbaycan indiyədək Ermənistanı birbaşa soyqırım iddiası ilə ICJ-ə verməyib (müraciətlər əsasən digər konvensiyalar – məsələn, irqi ayrı-seçkilik üzrə olub). Bu işə soyqırım statusunun beynəlxalq məhkəmə səviyyəsində formalaşmamasına səbəb olub.

4.3. Sübut problemi: “dolus specialis”

Soyqırım üçün əsas hüquqi baryer:

Xüsusi niyyətin sübutu.

Beynəlxalq məhkəmələr aşağıdakı sübutları tələb edir:

- Yazılı əmrlər
- Planlaşdırma sənədləri
- Sistemli məhv strategiyası
- Komanda məsuliyyətinin izləri

Əgər sübut yalnız:

- Kütləvi qətl faktı
- Şahid ifadələri
- Humanitar hesabatlar ilə məhdudlaşarsa, hadisə daha çox:
- Müharibə cinayəti

- İnsanlığa qarşı cinayət kateqoriyasına düşə bilər.

V. Diplomatik-strateji qiymətləndirmə

Azərbaycanın fəaliyyəti iki mərhələdə qiymətləndirilə bilər:

5.1. 1990-cı illər

- Dövlət zəif idi
- Hüquqi sənədləşmə sistemli aparılmadı
- Beynəlxalq hüquq strategiyası qurulmadı

Bu, obyektiv zəiflik dövrü idi.

5.2. 2000-ci illər və sonrası

Müsbət tərəflər:

- “Xocalıya ədalət” kampaniyası
- Parlament qətnamələri
- Diaspor fəaliyyəti

Lakin hüquqi baxımdan:

- ICJ-də soyqırım iddiası qaldırılmayıb
- Beynəlxalq tribunal təşəbbüsü irəli sürülməyib
- Akademik hüquqi dosye uzun müddət sistemləşdirilməyib

Bəzi ekspertlər bunu strateji boşluq hesab edir.

VI. Siyasi realıq faktoru

“Soyqırım” termini:

- Beynəlxalq münasibətlərdə son dərəcə həssasdır
- Dövlət məsuliyyəti və kompensasiya doğura bilər
- Böyük güclərin siyasi mövqelərinə toxuna bilər

Məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasında belə qərarların qəbul olunması veto mexanizminə görə çətindir.

VII. Alternativ hüquqi strategiya mümkün idimi?

Hüquqşünasların təklif etdiyi mümkün strategiyalar:

1. Hadisəni ilkin olaraq “insanlığa qarşı cinayət” kimi beynəlxalq məhkəməyə çıxarmaq;

2. Komanda məsuliyyəti üzrə fərdi iddialar hazırlamaq;

3. Sübut bazasını müstəqil beynəlxalq ekspertlərlə gücləndirmək;

4. Akademik hüquqi hesabatı (White Paper formatında) təqdim etmək.

Bu cür yanaşma soyqırım mübahisəsindən əvvəl daha realist hüquqi nəticə verə bilərdi.

VIII. Realist qiymətləndirmə

Xocalının geniş beynəlxalq səviyyədə soyqırım kimi tanınmamasının səbəbləri:

- Hüquqi mexanizmin işə salınmaması

- Sübut standartlarının yüksəkliyi
- 1992-ci ilin geosiyasi konteksti
- Dövlətin ilkin zəifliyi
- Beynəlxalq siyasi balanslar

Bu məsələ daha çox hüquqi-prosedur və geosiyasi amillərlə bağlıdır.

IX. 2020-dən sonrakı yeni hüquqi reallıq

İkinci Dağlıq Qarabağ müharibəsi regionda siyasi və hüquqi balansı dəyişdi. Azərbaycanın ərazi nəzarətini bərpa etməsi ilə:

- Faktiki vəziyyət dəyişdi
- Sübutlara çıxış imkanları genişləndi
- Arxiv və şahid bazası sistemləşdirmə imkanı yarandı

Bu, hüquqi strategiyanın yenidən qurulması üçün imkan yaratdı.

X. Beynəlxalq məhkəmə perspektivləri

10.1. Dövlət məsuliyyəti – ICJ mexanizmi

İCJ yalnız dövlətlərarası mübahisələrə baxır.

Nəzəri olaraq Azərbaycan:

- Soyqırım Konvensiyası əsasında iddia qaldıra bilər
- Lakin bu, yüksək sübut standartı və siyasi nəticələr tələb edir

Praktiki risk:

- Əgər “dolus specialis” sübut olunmasa, iddia rədd edilə bilər
- Bu işə siyasi arqumenti zəiflədə bilər

10.2. Fərdi məsuliyyət – ICC

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi retrospektiv yurisdiksiyaya malik deyil (2002-dən əvvəlki hadisələrə şamil edilmir).

Bu səbəbdən 1992 hadisələri üzrə ICC mexanizmi faktiki bağlıdır.

XI. Ermənistanın hüquqi riskləri

Əgər məsələ beynəlxalq məhkəməyə çıxarılsa, sübut olunmalı əsas elementlər:

- Komanda zənciri
- Planlaşdırılmış əməliyyat faktı
- Mülki əhaliyə qarşı məqsədli hücum

Əgər bu elementlər sübut edilərsə, məsələ:

- Müharibə cinayəti
- İnsanlığa qarşı cinayət

kateqoriyasında daha real hüquqi nəticə verə bilər.

Soyqırım işə ən yüksək sübut standartıdır.

XII. Alternativ strategiya modeli

Bəzi beynəlxalq hüquqşünasların tövsiyə etdiyi mərhələli model:

1-ci mərhələ

Hadisənin hüquqi kvalifikasiyası:

- Müharibə cinayəti
- İnsanlığa qarşı cinayət

Bu, daha real sübut bazası tələb edir.

2-ci mərhələ

Komanda məsuliyyəti və fərdi cinayət dosyaları hazırlanması.

3-cü mərhələ

Beynəlxalq hüquqi hesabatın (White Paper) hazırlanması:

- Müstəqil ekspert rəyləri
- Forensik sübutlar
- *Komparativ hüquqi analiz*

4-cü mərhələ

Diplomatik legitimləşdirmə:

- Parlament qətnamələri
- Akademik konfranslar
- Hüquqi rəy institutları

XIII. Niyə “soyqırım” termini çətinlik yaradır?

Beynəlxalq praktikada soyqırım:

- Siyasi nəticə doğurur
- Reparasiya məsələsi yaradır
- Dövlət məsuliyyəti mexanizmini işə salır

Məsələn:

Bosniya qətləmə hadisəsində bütün müharibə yox, yalnız Srebrenitsa epizodu soyqırım kimi tanındı,

Bu göstərir ki, beynəlxalq hüquq çox dar interpretasiya tətbiq edir.

XIV. Realist hüquqi qiymətləndirmə

Xocalı hadisələrinin beynəlxalq səviyyədə soyqırım kimi tanınmaması:

- Hüquqi sübut standartlarının yüksəkliyi
- Məhkəmə mexanizminin işə salınmaması
- Geosiyasi balans
- 1990-cı illərin institusional zəifliyi

ilə bağlıdır.

Bu, hadisənin ağırlığını azaltmır, sadəcə hüquqi kateqoriyanın texniki məsələsidir.

XV. Gələcək üçün mümkün strategiya

Əgər hüquqi baxımdan daha effektiv model qurulacaqsa, prioritetlər:

1. Sübut bazasının beynəlxalq standartlara uyğun arxivləşdirilməsi

2. Hadisənin ilkin olaraq “insanlığa qarşı cinayət” çərçivəsində təqdim olunması
3. Akademik-hüquqi legitimlik qurulması
4. Emosional ritorikadan çox hüquqi arqumentə fokuslanma

ÜMUMI NƏTİCƏ, TƏKLİF VƏ TÖVSIYƏLƏR

Ümumi nəticə

1992-ci il fevralın 25–26-da Xocalı şəhərində baş vermiş hadisələr beynəlxalq humanitar hüquq baxımından son dərəcə ağır xarakter daşıyan kütləvi zorakılıq aktıdır. Faktiki materiallar, şahid ifadələri və müstəqil müşahidə hesabatları (o cümlədən Memorial İnsan Hüquqları Mərkəzi) göstərir ki, mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı zor tətbiq edilmiş, nəticədə yüzlərlə insan həlak olmuş, minlərlə insan əsir və girov götürülmüşdür.

Hüquqi kateqoriyalaşdırma baxımından məsələ üç səviyyədə qiymətləndirilə bilər:

1. *Müharibə cinayətləri* – silahlı münaqişə kontekstində mülki əhaliyə qarşı qadağan olunmuş hərəkətlər;

2. *İnsanlığa qarşı cinayətlər* – genişmiqyaslı və ya sistemli hücum çərçivəsində törədilən əməllər;

3. *Soyqırım* – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş 1948-ci il Konvensiyasına əsasən müəyyən milli, etnik, irqi və ya dini qrupu tam və ya qismən məhv etmə niyyəti ilə törədilən cinayət.

Xocalı hadisələrinin beynəlxalq səviyyədə “soyqırım” kimi tanınmamasının əsas səbəbləri hüquqi sübut standartlarının yüksəkliyi, xüsusi məhv etmə niyyətinin (dolus specialis) beynəlxalq məhkəmə səviyyəsində sübuta yetirilməməsi, eləcə də siyasi-geosiyasi amillərlə bağlıdır. Bu fakt hadisənin ağırlığını və humanitar fəsadlarını azaltmır, lakin hüquqi kateqoriyanın formalaşması üçün məhkəmə mexanizminin işə salınmasını zəruri edir.

Eyni zamanda, 22 aprel 2010-cu il tarixli qərarında Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi Xocalıda mülki əhaliyə qarşı törədilmiş əməlləri “müharibə cinayətləri və ya insanlığa qarşı cinayətlər kimi qiymətləndirilə bilən xüsusilə ağır əməllər” kimi xarakterizə etmişdir ki, bu da hadisənin beynəlxalq hüquqi kontekstdə ağır cinayət kateqoriyasına daxil olduğunu təsdiqləyir.

Strateji qiymətləndirmə

Tarixi mərhələlər nəzərə alındıqda:

- 1990-cı illərdə dövlət institutlarının zəifliyi səbəbindən sübutların beynəlxalq standartlara uyğun sistemləşdirilməsi həyata keçirilməmişdir.

- Beynəlxalq məhkəmə mexanizmləri – xüsusilə dövlət məsuliyyəti üzrə prosedurlar – aktivləşdirilməmişdir.

- Diplomatik fəaliyyət daha çox siyasi və emosional diskurs üzərində qurulmuş, hüquqi sənədləşdirmə isə gecikmişdir.

2020-ci ildən sonrakı yeni regional reallıq isə sübutların toplanması, arxivləşdirilməsi və sistemli hüquqi strategiyanın qurulması üçün daha əlverişli imkanlar yaratmışdır.

Təklif və tövsiyələr

1. Hüquqi strategiyanın yenidən qurulması

- Hadisənin ilkin mərhələdə **“insanlığa qarşı cinayət”** və ya **“müharibə cinayəti”** çərçivəsində beynəlxalq hüquqi kvalifikasiyasına fokuslanmaq daha realist nəticə verə bilər.

- Soyqırım iddiası yalnız xüsusi niyyət sübut bazası formalaşdırıldıqdan sonra gündəmə gətirilməlidir.

2. Sübut bazasının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması

- Forensik materialların, şahid ifadələrinin, komanda zənciri sənədlərinin sistemli arxivləşdirilməsi;

- Beynəlxalq hüquq ekspertlərinin iştirakı ilə müstəqil ekspertiza;

- Rəqəmsal sübut bankının yaradılması.

3. “White Paper” formatında hüquqi hesabatın hazırlanması

- Komparativ hüquqi analiz (Srebrenitsa, Ruanda presedentləri ilə müqayisə);

- Komanda məsuliyyəti modelinin tətbiqi;

- Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə akademik ekspert rəyləri.

4. Dövlət məsuliyyəti mexanizminin qiymətləndirilməsi

- Soyqırım Konvensiyası və ya digər beynəlxalq müqavilələr əsasında dövlətlərarası iddia perspektivinin hüquqi risk analizinin aparılması;

- İddia qaldırılmadan əvvəl sübut yükünün real qiymətləndirilməsi.

5. Akademik legitimliyin gücləndirilməsi

- Beynəlxalq hüquq jurnallarında məqalələrin dərc olunması;

- Xarici universitetlər və hüquq institutları ilə əməkdaşlıq;

- *Hüquqi konfranslar və ekspert panelləri.*

6. Diplomatik yanaşmanın hüquqi diskursa inteqrasiyası

- Emosional ritorikadan daha çox hüquqi arqumentlərin önə çıxarılması;

- Parlament qətnamələrinin hüquqi əsaslandırma ilə dəstəklənməsi;

- Terminoloji dəqiqliyin qorunması (soyqırım, insanlığa qarşı cinayət, müharibə cinayəti anlayışlarının düzgün istifadəsi).

7. Mərhələli modelin tətbiqi

1. Hüquqi kvalifikasiya (insanlığa qarşı cinayət/müharibə cinayəti)

2. Fərdi məsuliyyət dosyələrinin hazırlanması

3. Dövlət məsuliyyəti üzrə hüquqi rəy

4. Diplomantik və akademik legitimləşdirmə

Yekun elmi qənaət

Xocalı hadisələrinin beynəlxalq hüquqi müstəvidə tanınması məsələsi emosional deyil, prosedur və sübut standartları ilə müəyyən olunan mürəkkəb hüquqi prosesdir.

Hadisənin soyqırım kimi tanınmaması onun:

- beynəlxalq hüquqa zidd olmadığını,
- mülki əhaliyə qarşı ağır cinayət təşkil etmədiyini,
- humanitar fəlakət xarakteri daşmadığını ifadə etmir.

Perspektiv baxımından ən effektiv yanaşma:

- hüquqi sübut standartlarına uyğun sənədləşmə,
- mərhələli beynəlxalq hüquqi strategiya,
- akademik legitimliyin gücləndirilməsi
- və siyasi diskursun hüquqi çərçivə ilə balanslaşdırılmasıdır.

Belə sistemli və hüquqi əsaslandırılmış yanaşma uzunmüddətli perspektivdə Xocalı hadisələrinin beynəlxalq hüquqi statusunun daha dəqiq və əsaslı şəkildə formalaşdırılmasına real zəmin yarada bilər.

XOCALI SOYQIRIMINA DAİR YERLİ VƏ XARİCİ MƏNBƏLƏR

I. Azərbaycan Respublikasının rəsmi sənədləri

1.1. Prezident fərman və sərəncamları

1. Heydər Əliyev. (1997, 25 fevral). *Xocalı soyqırımını qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsinin elan edilməsi haqqında Sərəncam*. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (1994, 1 mart). *Xocalı soyqırımını haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı*.

1.2. Milli Məclis sənədləri

3. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. (1994). *“Xocalı soyqırımını günü haqqında” Qərar*. Bakı.

1.3. Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu və istintaq materialları

4. Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu. (1992–2023). *Xocalı hadisələri üzrə cinayət işi materialları və istintaq məlumatları*. Bakı.
5. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokurorluğu. (2020). *Xocalı hadisələri üzrə istintaq yeniləmələri haqqında məlumat*. Bakı.

1.4. Azərbaycan alim və tədqiqatçıların əsərləri

6. Mustafayev, Ç. (1992). *Xocalı faciəsi* (video arxiv materialları). Bakı.
7. Hüseyinov, T. (2005). *Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və Xocalı soyqırımı*. Bakı: Elm.
8. Quliyev, E. (2010). *Xocalı soyqırımı: sənədlər və faktlar*. Bakı: Azərbaycan.
9. Məmmədov, R. (2012). *Beynəlxalq hüquqda soyqırım cinayəti və Xocalı hadisələri*. Bakı: Qanun.

1.5. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi materialları

10. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. (2013–2024). *Xocalı soyqırımı haqqında beynəlxalq məlumat bülletenləri və diplomatik arayışlar*. Bakı.

1.6. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman)

11. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili. (2012). *Xocalı soyqırımı: beynəlxalq hüquqi qiymətləndirmə*. Bakı.

1.7. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası nəşrləri

12. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2014). *Xocalı soyqırımı: tarixi və hüquqi aspektlər*. Bakı: Elm.

1.8. Dövlət Komitəsi və arxiv mənbələri

13. Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi. (2008). *Xocalı qaçqınlarının ifadələri və statistika materialları*. Bakı.
14. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. (1992–2020). *Xocalı hadisələri üzrə arxiv sənədləri*. Bakı.

1.9. Yerli hüquqi və akademik məqalələr (jurnal formatında)

15. Əliyev, Ə. (2016). Xocalı hadisələrinin beynəlxalq hüquqi kvalifikasiyası. *Qanunçuluq*, 3, 45–60.
16. Rzayev, F. (2018). Soyqırım anlayışının hüquqi elementləri və Xocalı məsələsi. *Hüquq və Dövlət*, 2(14), 77–92.

1.10. Rəsmi statistika və dövlət hesabatları

17. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (1993–2023). *Xocalı hadisələri üzrə demografik və sosial göstəricilər*. Bakı.

II. Xocalı hadisələri üzrə əsas xarici mənbələr

2.1. Beynəlxalq təşkilat və hesabatlar

18. Memorial Human Rights Center. (1992). *On the events in Khojaly (February 25–26, 1992)*. Moscow: Memorial.
19. Human Rights Watch. (1994). *Azerbaijan: Seven years of conflict in Nagorno-Karabakh*. New York: HRW.
20. European Court of Human Rights. (2010, April 22). *Chiragov and Others v. Armenia* (Application no. 13216/05).
21. United Nations Security Council. (1993). Resolutions 822, 853, 874, 884 on Nagorno-Karabakh.

2.2. Soyqırım anlayışı üzrə əsas hüquqi mənbələr

2.2.1. Normativ hüquqi baza

22. United Nations. (1948). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*.
23. International Criminal Court. (1998). *Rome Statute of the International Criminal Court*.
24. International Court of Justice. (2007). *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* (Judgment).

2.2.2. Soyqırım nəzəriyyəsi və hüquqi doktrina

25. Raphael Lemkin. (1944). *Axis Rule in Occupied Europe*. Washington, DC: Carnegie Endowment.
26. Schabas, W. A. (2009). *Genocide in International Law: The Crime of Crimes* (2nd ed.). Cambridge University Press.
27. Cassese, A. (2008). *International Criminal Law* (2nd ed.). Oxford University Press.

28. Akande, D. (2013). *The Crime of Genocide in International Law*. Oxford: OUP.
- 2.2.3.Soyqırım, insanlığa qarşı cinayətlər və müharibə cinayətləri**
29. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. (2001). *Prosecutor v. Krstić* (Judgment).
30. International Criminal Tribunal for Rwanda. (1998). *Prosecutor v. Akayesu* (Judgment).
31. Bassiouni, M. C. (2011). *Crimes Against Humanity: Historical Evolution and Contemporary Application*. Cambridge University Press.
- 2.2.4.Xocalı hadisələrinin siyasi-hüquqi konteksti**
32. Cornell, S. E. (2001). *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. Routledge.
33. De Waal, T. (2013). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War* (Revised ed.). NYU Press.
34. European Parliament. (2012). Resolution on the situation in the South Caucasus.
- 2.2.5.Ermənistan və Azərbaycan arasında beynəlxalq hüquqi mübahisələr**
35. International Court of Justice. (2021). *Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan; Azerbaijan v. Armenia)*.
- 2.2.6.Parlament və dövlət səviyyəsində tanınmalar**
36. Pakistan National Assembly Resolution (2012).
37. Sudan Parliamentary Recognition (2013).
38. Mexico Chamber of Deputies Resolution (2011).
39. Colombia Senate Resolution (2012).
40. Czech Republic Parliamentary Declaration (2013).
41. Bosnia and Herzegovina Parliamentary Recognition (2013).
- 2.2.6.Akademik yanaşma üçün tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat**
42. Milanovic, M. (2016). *State Responsibility for Genocide*. European Journal of International Law.
43. Shaw, M. (2015). *What is Genocide?* Polity Press.
44. Schabas, W. A. (2016). *The International Court of Justice and Genocide*. Leiden Journal of International Law.